

УДК 82.09

Марина ФРАНЧУК,

кандидат філологічних наук, доцент
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ТРАДИЦІЙНІ СЮЖЕТИ В СУЧАСНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ: ДО ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті розглядаються питання термінології сучасного літературознавства, зокрема стосовно повторюваних у світовій творчій практиці сюжетно-образних структур.

Ключові слова: традиційний сюжет, мотив.

Попри значні успіхи сучасної вітчизняної літературної компаративістики до сьогодні залишається відкритим питання термінологічної бази цієї науки і її використання у загальному літературознавстві. Часто складається враження, що галузі науки про літературу, особливо це стосується саме термінології, знаходяться в дещо ізольованому одна від одної стані. Компаративні поняття у зв'язку з відносною новизною цієї науки є своєрідною terra incognita для широкого кола істориків і критиків літератури.

Ми хочемо зосередитись на явищі повторюваності сюжетно-образних структур у літературі, за якими віддавна закріпилось поняття «вічні сюжети», і розглянути проблеми їх термінологічного окреслення.

Проблемою традиційного сюжетно-образного матеріалу займається в сучасній вітчизняній літературознавчій науці «чернівецька школа» (А. Р. Волков, В. І. Антофійчук, А. Е. Нямцу, О. В. Червінська та інші) [1]. Системний підхід та увага до теоретичних засад побутування явища в літературі характеризують роботи А. Р. Волкова. Окрім цього, його дослідження спровокували пошукову орієнтацію для проблеми [2, с. 7]. Вчений розробив чітку й функціональну класифікацію традиційних сюжетів і термінологічний інструментарій, простежив процеси їх трансформації та адаптації [3, 4].

Феномен життєвості та повторюваності усталених сюжетно-образних структур у літературі до сьогодні потребує уніфікації термінів.

Дослідники, оцінюючи подібний літературний факт, по-різному називають його: «світовий», «бродячий», «традиційний», «вічний» мотив (сюжет чи образ), мандрівні (віковічні, магістральні, типологічні) сюжети або теми. Дехто, як наприклад А. Волков, намагаючись накреслити свого роду еволюційний план, так розділяє ці поняття: «запозичені, традиційні і вічні сюжети (мотиви, образи) – три ступені одного явища» [5, с. 130], хоча й обмовлюється, що між ними важко провести чіткі кордони. На думку вченого, «деякі твори, в силу особливих закладених в них потенційних можливостей, набувають ... широкого визнання в національній і світовій літературі. З них черпаються сюжети, мотиви і образи. При дуже великій

кількості звернень на протязі віків до цього традиційного сюжету чи образу він сприймається як «вічний» [5, с. 130]. Такий кількісний підхід і обґрунтування з його допомогою понятійного окреслення проблеми, на нашу думку, дискусійний, і сам автор визнає це, користуючись термінами «традиційний сюжет», «традиційний сюжетно-образний матеріал» [5, с. 130]. Більшість дослідників літератури схилиються до вживання термінів «світовий сюжет (образ)» та синонімічного до нього «“вічний” сюжет (образ)».

Таким чином, у дослідженнях літературних запозичень науковці використовують різні терміни, що пояснюється концепцією, якої притримуються окремі вчені, а також часто несистематизованістю термінологічного арсеналу.

Ми приєднуємося до думки тих дослідників, які стверджують, що терміни «“вічні”», «світові» і т. п., акцентуючи (...) універсальність функціонування таких структур, не завжди точно відображають сутність цього аспекту міжлітературних взаємозв'язків і достатньо умовні» [6, с. 8]. Попри це, саме ці терміни є найбільш вживаними як в літературознавчих дослідженнях, так і в підручниках для вузів і шкіл. У компаративістиці ж уже досить давно «перевагу віддають науково-коректнішому, менш метафоричному, більш точному терміну традиційні сюжети і образи (ТСО)» [7, с. 163] або синонімічним до нього: «традиційна тема», «традиційний сюжетно-образний матеріал». Зауважимо, що в літературознавстві Західної Європи та США для означення проблеми застосовується термін «матеріали», що пов'язано з досягненнями такої галузі компаративістики, як історія матеріалів (Stoffgeschichte).

Особливістю варіантів термінів (світові типи, «вічні» сюжети та образи, віковічні образи, магістральні сюжети, традиційні теми, традиційні сюжети, мандрівні сюжети, типологічні сюжети) є те, що вони містять два важливі аспекти означуваної проблеми. Перша частина кожного терміну окреслює часовий вияв феномену – його діахронне існування – «вічний», віковічний, магістральний, а також світовий, традиційний, що частково перебрали на себе значення діахронності. Означення «мандрівний» є винятком через його прив'язаність до теорії міграцій (що, безперечно, фіксувала і міграції в часі). Використання ж терміну «типологічні сюжети» є, на нашу думку, мало придатним для означуваного явища, бо окреслює його винятково як типологічне, без врахування контактено-генетичного аспекту, хоча у більшості випадків збіги в літературі тих усталених утворень, про які йде мова, чітко простежуються саме через контактено-генетичні зв'язки, їх форми та прояви (спільні джерела творів, рецепція творів, впливи, запозичення, переспіви, обробки) [8, с. 6]. Термін «типологічні сюжети», до того ж, є надбанням порівняльно-історичного методу вивчення фольклору і не може бути механічно використаний у порівняльному літературознавстві, зокрема на окреслення явища взаємозв'язків у художній літературі.

Другий аспект кожного з термінів, наведених вище (тема, сюжет, мотив, образ), визначає просторово-структурний вияв явища. Традиційна тема – найбільш розмитий тип існування подібних структур. У такому випадку автор використовує як основу свого твору певні події, життєві явища або явища уявного неміметичного світу, що мають ознаки традиційності, позачасового життя і стереотипного сприйняття. Розмитість явища пояснюється відсутністю інваріанта (первинного сюжету¹) і необмеженістю (окрім меж впізнаваності теми) волі автора у побудові подієвих схем. До традиційних тем можна віднести, наприклад, тему безсмертя (вічної молодості), надзвичайно популярну у світовій літературі від давнини до сучасності. Для української літератури, наприклад, традиційною є тема слов'янства (Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров), яка Лесею Українкою використана у поезії «Sclavus-slavus». Термін «тема» інколи вживається на означення традиційного сюжету, однак вчені вказують на необхідність розмежовувати поняття «традиційна тема» і «традиційний сюжет» [9, с. 16].

Часто дослідники використовують для визначення такого виду традиційних структур, як традиційна тема, термін «мотив». На нашу думку, це дещо порушує класифікацію, бо термін вживається не у властивих йому межах. О. Веселовський розумів мотив як «найпростішу змістову оповідну одиницю, що образно відповідала на різні запитання первісного розуму та побутового спостереження» [10, с. 56]. Таким чином, мотив у літературі – лише елемент дії і не може означувати широкого багатоаспектного поняття традиційної теми.

Традиційний мотив у нашому розумінні – це частина традиційного сюжету, який є комплексом мотивів або складною комбінацією мотивів [3, с. 3]. Так, наприклад, із сюжету про Фауста вичленовується мотив кохання Фауста і Маргарити, що активно використовується світовою літературою як самостійний і в той же час залишається органічною частиною традиційного сюжету як структурно-семантичної єдності. Більш того, саме така органічна включеність у систему надає мотиву «Маргарита і Фауст» ознак впізнаваності і сугестивності (оповідання Лесі Українки «Мгновение»).

Ця класифікація в зарубіжній компаративістиці дещо інша. Так, французька тематологія розглядає мотив як універсальне вираження певних стосунків чи характеристик, наприклад мотив конфлікту між батьком та сином [11, с. 193]. Мотив має якість індивідуальне втілення у конкретній темі, наприклад, мотив суперництва між братами в темі Прометея та Епіметея або Каїна й Авеля [11, с. 193]. У такій класифікації розуміння мотиву

¹ Під первинним сюжетом ми розуміємо сюжет певного твору, який став першим поштовхом до традиціоналізації, але не є звичним джерелом обробок. Для прикладу: традиційний сюжет про Фауста має за первинний сюжет «Народну книгу про Фауста», а як сюжет-зразок – «Фауста» В. Гете.

наближається до архетипу і має значно ширше значення, ніж частина сюжетної схеми.

Зі сказаного вище видно, що питання термінологічного окреслення цього явища потребує вирішення. Для кожного конкретного випадку варто обумовлювати тип мотиву: мотив як архетип (власне мотив) чи сюжетний мотив. Таке розрізнення дозволить найбільш повно охарактеризувати використання традиційного матеріалу.

Традиційний сюжет, на думку А. Р. Волкова, це «сюжет (...), який переходить від покоління до покоління, від однієї літературної доби до іншої (інших), тобто такий, який зберігається й активно функціонує впродовж значного історичного часу. Другою ознакою традиційного сюжету (образу) є усвідомлене сприйняття його митцем і споживачем (читачем) як сталого семантичного художнього комплексу (структури)» [3, с. 4]. Саме розуміння такого сюжету як структури (комплексу) й окреслює його головну ознаку. Сюжет – це система подій [12, с. 666] і, у випадку традиційного сюжету, ця система має умовно усталений характер. Причому, ми згоджуємося з сучасними дослідниками і бачимо сюжет як єдність логічного виміру (модальні та причинно-наслідкові відношення і зв'язки між персонажами та подіями) і семантичного (зміст). У традиційному сюжеті визначальним є саме логічний рівень як інваріант подієвого рівня тексту (твору), що зберігає структурну тотожність собі самому (як запоруку впізнаваності) при різних способах його предметної конкретизації та рецепції.

На відміну від традиційної теми, традиційний сюжет має інваріант. Такий інваріант фіксує основні елементи зовнішнього сюжету (події) і аспекти внутрішнього сюжету (характери), а також переваги того чи іншого типу сюжету. Інваріант – це сюжет, «в якому, окрім сюжетної схеми, накреслені основні проблеми і цілісна значуща система морально-психологічних домінант» [6, с. 13]. Інваріантом може виступати також сюжет-зразок, найбільш відомий твір, написаний на основі сюжету, що універсалізував його тематику і значення.

У площині традиційного сюжету лежить поняття традиційного образу, який виступає його частиною, але часто існує цілком самостійно і несе у собі певні характерні психо-поведінкові універсальні домінанти. Тоді такий образ мислиться окремо від сюжету і використовується як модель для створення інших структур з включенням його в інші подієві системи і зв'язки.

Традиційний сюжетно-образний матеріал може також існувати у тексті як особливий одиничний знаковий код у вигляді образу-деталі, образу-імені, образу-згадки. Тоді традиційний матеріал переходить на рівень алюзії, асоціації, ремінісценції. Згадка-натяк, що органічно вкраплена у художнє полотно, покликана виконати функцію сугестії й через образно-асоціативне мислення читача викликати певні почуття і думки. Ім'я традиційного персонажа або інша деталь сюжету перебирає роль метафорично-символічного елемента і є проявом інтертекстуальності та

культурного силового поля. Часто це ледь вловимі заховані натяжки, дрібні елементи знакових систем, «вихідні схеми уявлень, що лягають в основу найскладніших художніх структур» [13, 118].

Феномен традиційного сюжету полягає в його універсальній здатності «відгукуватись на віковічні запити думки» [10, с. 205]. Втілені в формулу такого сюжету ситуації та характери є типовими і загальнозначимими, тому формула ця має здатність до сугестивності у тому значенні, яке надавав цьому терміну О. Веселовський, – натяк як підказка [10, с. 58]. Традиційний сюжет є певною моделлю світу, яку автор осмислює по-своєму, вкладаючи в готову форму новий зміст. Універсальність цієї форми, її впізнаваність дозволяє авторові перенести «художню увагу з розробки подієвого плану на всебічне дослідження світоглядних і моральних мотивувань канонічних ситуацій» [6, с. 12]. Саме так відбувається процес підказки, коли читач, заздалегідь знаючи про хід оповіді, налаштовується на особливе сприйняття твору, керуючись певними позитивними стереотипами. Зауважимо, що традиційна структура має, окрім здатності до сугестивності, ще й здатність до розімкнення, декодування, коли підказка стає неправильною і відбувається невинуваття горизонту сподівань реципієнта через оригінальність авторської інтерпретації старого універсального коду. Традиційний сюжетно-образний матеріал як код – перший аспект проблеми побутування в художній літературі цього матеріалу. Другий аспект – декодування – через авторську інтерпретацію. Стихія авторської сваволі, що замаскована в усній літературі за безликістю (анонімністю) оповідача, є основою у складних процесах функціонування традиційних сюжетів у писемній літературі. Причини, що спонукають автора звернутись до того чи іншого сюжетно-образного матеріалу, аспекти його перепрочитання (повнота (тип) запозичення² – тема, сюжет, образ, сюжетний мотив, деталь як найменша частина сюжету), міра і гатунок інтерпретації та інші процеси в оживленні старої схеми є прерогативами авторської свідомості.

Таким чином, термінологія на позначення сталих сюжетно-образних структур достатньо розроблена і різноманітна за своїм наповненням, але потребує подальшого впровадження в широку практику літературознавчих досліджень.

Література:

1. Традиційні сюжети та образи [колективна монографія] / автор проекту і упорядник А. Р. Волков. – Чернівці : Місто, 2004. – 445 с.
2. Нямцу А.Е. Легендарно-мифологическая традиция в мировой литературе (теоретический и историко-литературный аспекты) : Дисс. ... д-ра филол.

² Термін «запозичення» вживаємо і для випадків контактено-генетичних зв'язків, і для типологічних сходжень (запозичення як використання певної універсальної знакової системи).

- наук : 10.01.04, 10.01.05 / А. Е. Нямцу; Черновицкий гос. ун-т им. Ю. Федьковича. – Черновцы, 1997. – 462 л.
3. Волков А. Р. Традиційні сюжети та образи (нарис теорії ТСО) / А. Волков // Бібліотека тижневика «Зарубіжна література». – 1998. – №25-28 (89-92). – С. 3-14.
 4. Волков А. Теорія традиційних сюжетів та образів / А. Волков // Зарубіжна література в школах України. – 2005. – № 9 – С. 63-64.
 5. Волков А. Р. К теории традиционных сюжетов / А. Р. Волков // Сравнительное изучение славянских литератур : Материалы конференции 18-20 мая 1971 года. – М. : Наука, 1975. – С. 303-314.
 6. Нямцу А. Е. Миф и легенда в мировой литературе: Теоретические и историко-литературные аспекты традиционализации / А. Е. Нямцу. – Черновцы : ЧГУ, 1992. – Ч. 1. – 160 с.
 7. Будний В. Порівняльне літературознавство : підручник / В. Будний, М. Ільницький. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 430 с.
 8. Наливайко Д. С. Спільність і своєрідність: українська література в контексті європейського літературного процесу / Д. С. Наливайко. – К. : Дніпро, 1988. – 395 с.
 9. Лурье Я. С. Мировые сюжеты средневековой беллетристики в русской и южнославянских литературах / Я. С. Лурье // Труды отдела древнерусской литературы ИГЛИ. – Л. : Наука, 1968. – Т. 23. – С. 16-26.
 10. Веселовский А. Н. Историческая поэтика / А. Н. Веселовский. – М. : Высшая школа, 1989. – 406 с.
 11. Trousson Raymond. Tematy czy motywy? / Raymond Trousson // Antologia zagranicznej komparatystyki literackiej. – Warszawa, 1997. – S. 192-200.
 12. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 752 с.
 13. Аверинцев С. С «Аналитическая психология» К.-Г. Юнга и закономерности творческой фантазии / С. С. Аверинцев // Вопросы литературы. – 1970. – № 3. – С. 113-143.

Марина Франчук. Традиционные сюжеты в современном литературоведении: к вопросу терминологии

В статье рассматриваются вопросы терминологии современного литературоведения, в частности относительно повторяющихся в мировой творческой практике сюжетно-образных структур.

Ключевые слова: традиционный сюжет, мотив.

Maryna Franchuk. The Traditional Plots in the Modern Literary Criticism: the Problem of Terminology

The issues of terminology at the modern literary criticism in particular dealing with the plot-figurative structures reiterating in the world creative practice are considered in the paper.

Key words: traditional plot, motif.